

KAROLINUM

Anatomie
komunismu:
Skutečný příběh
jedné rodiny

Martin Potůček

Anatomie komunismu: Skutečný příběh jedné rodiny

Martin Potůček

Recenzovali

prof. PhDr. Vladimíra Dvořáková, CSc.
(Masarykův ústav vyšších studií, ČVUT)

prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.
(Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy)

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2022

Redakce Alena Miltová
Grafická úprava a obálka Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022
© Martin Potůček, 2022
Foreword © Pavel Rychetský, 2022

Tato monografie vznikla v rámci programu Progres UK Q18 „Společenské vědy: od víceborovosti k mezioborovosti“, programu Cooperatio, vědní oblasti Sociology and Applied Social Sciences, a systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy.

ISBN 978-80-246-5171-2
ISBN 978-80-246-5230-6 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Věnování

Knihu věnuji památce všech obětí politických, právních, ekonomických a sociálních excesů, které doprovázely dobu uplatňování komunistické ideologie v praxi řízení a správy naší země.

Poděkování

Ze srdce děkuji Lence Kaplanové, Michalu Macháčkovi, Jeleně Makarové, Svatavě Navrátilové, Miroslavu Novákovi, Antonínu Raškovi, Ondřeji Řepkovi a Anně Šabatové za pozornou četbu rukopisu této knihy. Bez jejich přátelské, ale důsledné kritiky by byl její text o mnohé ochuzen. S obsahovým, jazykovým i editačním dopracováním rukopisu mi velmi pomohla Anna Housková. Za jeho konečnou editační úpravu jsem zavázán Aleně Miltové.

Rád bych poděkoval i oběma recenzentům Vladimíře Dvořákové a Jiřímu Peškovi. Dokázali vystihnout to podstatné, oč mi při jejím psaní šlo, a pomohli mi zařadit rukopis do odpovídajících výkladových rámců soudobých sociálních věd.

Obsah

Předmluva	9
Úvodem	11
1 Rodiče	15
1.1 Táta	15
1.2 Máma	28
1.3 Máma a František Taussig	55
1.4 Máma a Rudolf Slánský	63
1.5 Máma a Jan Musil	69
2 Anatomie komunistické moci	79
2.1 Od osvobození k zatčení (1945–1951)	80
2.2 Ve vyšetřovací vazbě (1951–1954)	100
2.3 Před soudem (leden 1954)	137
2.4 Po odsouzení – nezařazena, izolace (1954–1955)	151
2.5 Po odsouzení – výkon trestu (1955–1960)	167
2.6 Chci očistit sebe i jiné (1953–1956)	184
2.7 Taussigovou nerehabilitovat! (1960–1968)	203
2.8 Máma, táta a Komunistická strana Československa	249
2.9 Komise stranické kontroly (1948–1951)	261
2.10 Antonín Novotný a Bruno Köhler (1951–1989)	275
3 Táta, máma a já	290
3.1 Táta a já	291
3.2 Máma a já	302
3.3 Já mezi tátou a mámou	317
3.4 ... a já	380
Výběrová bibliografie autora	423
Závěrem	427
Ediční poznámka	429
Summary	430
Seznam zkratk	432
Seznam pramenů a literatury	434
Seznam tabulek	443
Obrazové přílohy	444
Protagonisté	449
Jmenný rejstřík	451

Předmluva

O dějinách Evropy v období před 2. světovou válkou a během ní, i o době, kdy Sovětský svaz ovládl na dlouhá desetiletí střední Evropu, již bylo sepsáno nemálo historických knih i vzpomínek pamětníků. Příběh Jarmily Potůčkové-Taussigové, podávaný formou kombinace dochované korespondence hlavní postavy, příslušníků její rodiny i dětských vzpomínek autora, je vedle Londonova *Svědectví a Tmy o polednách* Arthura Koestlera jedním z mála autentických svědectví o tom, jak lze podlehnout svůdné ideologii komunistických věrozvěstů, i o tom, jak zrudné důsledky tato ideologie, přenesená do praxe, přinesla. „Revoluce je jako Saturn: požívá své vlastní děti,“ pravil francouzský revolucionář Pierre Vergniaud těsně před svou popravou dne 31. října 1793. Dějiny pravdivost a prozíravost těchto slov opakovaně potvrdily a právě životní příběh Jarmily Potůčkové, která se rozsudku smrti provazem, vynesenu nad stovkami jejích soupeřnic, vyhnula jen díky své statečnosti a nechotě podrobit se odporné mašinérii komunistických procesů, postavených na sebeobviňování „ve vyšším zájmu“, je varovným mementem. Mementem, které potvrzuje, že každá ideologie v sobě nese zákeřné semeno fanatismu a ztráty schopnosti kritického myšlení.

Moderní dějiny naší země jsou hořce poznamenány politickými procesy. Počínaje sérií uložených a vykonaných trestů smrti zprvu tzv. retribučním soudnictvím (Národní lidový trestní soud a posléze Státní soud) a posléze smrtí politicky motivovaných procesů s „nepřáteli socialistického zřízení“, ať již s tzv. kulaky, živnostníky, příslušníky vnitřního i vnějšího odboje apod., nebo s „vnitřními nepřáteli ve vlastních řadách“. I po krátkém období tzv. Pražského jara jsme byli po srpnové okupaci roku 1968 znovu svědky politických procesů, byť již nikoliv hrdelních, ale opět procesů vedených „v zájmu vedoucí úlohy KSČ“, zakotvené tentokrát přímo v Ústavě našeho státu. Strůjcem těchto procesů byla komunistická strana, ale podílu na jejich vykonávání se nemůže zbavit ani česká justice, která byla dlouhá léta jejím

poslušným vykonavatelem. Pevně věřím, že čtenářům této knihy se do paměti vryje trpká zkušenost našich dějin, neboť stále platí slova našeho klasika o tom, že když nepoznáme své dějiny, jsme odsouzeni k jejich opakování.

Pavel Rychetský

Úvodem

Moji rodiče se brali v únoru 1948. Když jsem se jim v září téhož roku narodil, komunisté už v zemi třímali moc pevně v rukou.

Když monopol na ni definitivně ztratili, bylo mi už přes čtyřicet. Více než čtyři dekády jsme žili, moji rodiče i já, v zemi s režimem, který měl ve štítu definitivní osvobození člověka od sociálního, ekonomického či politického útlaku. Který o sobě vyhlášoval: „Ještě naše generace bude žít v komunismu.“ A když končil, nevěřili této ideologii už často ani sami její vykonavatelé, a v té době samozřejmě už ani můj táta, ani moje máma. Oba přitom byli v době, kdy se brali, přesvědčení komunisté. Oba tehdy pracovali v ústředním aparátu Komunistické strany Československa, oba onomu režimu pomáhali na svět.

Chodil jsem do školy, která vychovávala mladé budovatele komunismu. Žil jsem s tátou, který v té době ideálům komunismu stále věřil a snažil se tuto víru přenášet i na mne. Přestože byl v té době vyloučen z KSČ, tehdy poprvé. A nenašel odvahu mi sdělit, že moji mámu, když mi byly tři roky, komunisté zavřeli a posléze ji za údajnou velezradu odsoudili na dvacet pět let do vězení.

Přišel rok 1960 a Československou republiku přejmenovali na Československou socialistickou republiku. Máma byla jako amnestovaný zločinec propuštěna z vězení a já jsem se s ní znovu setkal. Po osmi a půl letech. Opustil jsem tátovu rodinu a začal jsem žít se ženou, která byla mojí matkou, ale kterou jsem do té doby neměl v paměti uloženu jako osobu, u níž bych byl schopen si vybavit její tvář, mimiku nebo hlas.

V šedesátých letech jsem se postupně vymanil z iluzí, že se dožijeme ráje na zemi. Značně k tomu přispěla skutečnost, že moje máma byla tehdejším vedením KSČ stále označována za zločince, který se podílel na nebývalé vlně politických perzekucí a hrdelních procesů začátku padesátých let, aby byl tímto mlýnem posléze sám semlet. Máma byla na rozdíl od všech ostatních podobně postižených komu-

nistů právně rehabilitována až týden po pádu Antonína Novotného do politické propasti na začátku roku 1968.

Okupace země v srpnu téhož roku a nástup konzervativního husákovsko-bílakovského křídla KSČ k moci v dubnu 1969 vedly k dalšímu dvacetiletému sevření země do chomoutu politického útla-ku a kliše partajní ideologie. Já jsem v té době na brněnské univerzitě dostudovával obor filozofie–sociologie. O režimní ideologii ani praxi jsem už neměl žádné iluze. Toto vzdělání jsem si ale zvolil proto, abych porozuměl tomu, proč mámě její víra zkazila život a mně ji nadlouho odebrala. A proč táta zabránil tomu, abych se s ní mohl v době jejího věznění stýkat. A jak její věznění poznamenalo jejich vzájemný vztah i můj vztah k nim.

Vždy jsem toužil po akademické kariéře a po vojně jsem se chtěl dále vzdělávat. To však znemožňovala moje rodinná anamnéza a z ní vyplývající rozhodnutí nevstoupit do KSČ, byť mi to bylo i nabízeno. Nakonec jsem našel uplatnění v takzvané šedé zóně vědy, v níž se už přede mnou ocitla řada starších výzkumníků vyloučených nebo vyškrtnutých z KSČ a spolu se mnou další, byť méně početná řada mých spolužáků ze studií.

Moje komunistická výchova mi ale vštípila tři jiná přesvědčení, byť od ní odvozená. O tom, že pro souladný život společnosti je důležité usilovat o sociální spravedlnost. O tom, že je třeba analyzovat a porozumět podmínkám, v nichž lidé žijí. A o tom, že praktická politika může tyto podmínky měnit.

Teprve listopad 1989 mi otevřel nečekaně široké pole pro možnost ověřit si, zda tato moje přesvědčení odpovídají podmínkám fungování a vývoje postkomunistické společnosti. Ve výzkumu a v pedagogických aktivitách, vázaných na založení a rozvoj nového oboru veřejné a sociální politiky na Karlově univerzitě, se moje naděje do značné míry naplnily. Praktická politika mě čas od času přitahovala též, ale tam nebyl ani jeden z mých tří pokusů o vstup do jejího teritoria úspěšný.

Před několika lety jsem si řekl, že by bylo třeba zaznamenat život mých rodičů v režimu, který sami pomáhali budovat a který se na nich nakonec ošklivě podepsal. Ale také to, jak jejich myšlení, jejich rozhodnutí a jejich činy ovlivnily život můj. Ve volných chvílích jsem tedy začal skládat mozaiku mnoha dílčích příběhů. S překvapením zaznamenávat pozapomenutá zákoutí „velkých“ dějin i „malých“ osudů jednotlivců a rodin. Postupně se pramínky jednotlivých příběhů začaly slévat do knížky, kterou právě otvíráte.

Musel jsem prostudovat řadu pramenů. Asi největší bylo bohatství rodinného archivu, který jsem nechával po dlouhá desetiletí pohřbíchu netknutý. A v něm především rukopis *Martínkovi o mamince* z pera mého dědečka z máminy strany Otakara Janovského. Ten jej psal v době mámina věznění jen proto, aby mi zachoval památku na moji mámu, odsouzenou tehdy na dvacet pět let vězení. Nebyl si jist, zda se s ní ještě vůbec někdy shledám. Znovu jsem také pročetl mámina literární díla; do mnohých totiž promítla i svůj životní příběh. Věnoval jsem se i deníkům a bohaté rodinné korespondenci. V době mámina věznění především mezi ní, mým tátou a dědečkem. Do ní jsem po mámině propuštění zasáhl i já. Hodně jsem čerpal i z teprve nedávno odtajněných archivů ÚV KSČ, Sboru nápravné výchovy, Generální prokuratury a Archivu bezpečnostních složek. Pročetl jsem také řadu relevantních historických publikací a dokumentů. Mnohé z oněch příběhů jsem ostatně prožíval na vlastní kůži. Pracoval jsem proto i se svými vlastními zápisky a vzpomínkami.

Čekala na mne řada překvapení. Týkala se i života mých rodičů. Poodhalila mi dosud neznámé stránky jejich vztahu. Snad i proto si myslím, že jsem jim trochu lépe porozuměl, byť už si to v rozhovorech s nimi nemohu ověřit. Ta překvapení se týkala i řady dokumentů, o jejichž existenci jsem sice věděl, ale s jejichž obsahem jsem se mohl seznámit teprve nedávno. Například s textem tátova dopisu tehdejšímu předsedovi KSČ a prezidentu Klementu Gottwaldovi těsně po mámině zadržení. Nebo s konkrétním způsobem, jímž se začátkem padesátých let připravovaly, schvalovaly, monitorovaly a realizovaly politické procesy s plným vědomím a souhlasem nejužšího vedení této strany.

V životě mě vždycky přitahovalo objevování něčeho dosud nepoznaného. Nicméně dobu, která formovala moje rodiče, jsem sám neprožil a moje možnosti porozumět jedinečnosti situací, v nichž žili a rozhodovali se, byly a jsou tudíž omezené.

Nerad bych, aby tato studie byla brána jako biografické sdělení o životě jedné rodiny. Měla by posloužit hlavně jako zpráva o tom, jak život a vztahy lidí dokázala ovlivnit nekritická víra v komunismus, ne nepodobná náboženskému vytržení, a to právě v době, kdy se začala uskutečňovat v praxi.

Kniha je metodologicky založena na historiografickém přístupu „ego historie“ s uplatněním dalších sociálněvědních výkladových rámců vztahu formálních a neformálních institucí a aktérů. Jsem si jist, že kdybych pracoval usilovněji a déle, mohl bych narazit na další

důležité okolnosti, objevit další příběhy a nalézt další souvislosti. Sdílím ale spolu s Hansem-Georgem Gadamerem¹ přesvědčení, že dějinné poznání je subjektivně podmíněno, že nemůže být nikdy uzavřeno a že největší ambicí studia minulosti je dospět k dočasnému uzavření procesu poznávání včleněním jednotlivostí do celku, porozuměním těmto jednotlivostem v tomto celku a tím i porozumění smyslu tohoto celku.

Leží před vámi dílo postavené na životním příběhu tří lidí v turbulentním dvacátém století. Určitě přispěje ke kladení dalších otázek a možných odpovědí. Nejen v tázání po příčinách, povaze, aktérech a důsledcích politických perzekucí padesátých až osmdesátých let 20. století v bývalém Československu. I v jiných situacích, kdy byly, jsou a budou osudy jednotlivců i jejich rodin konfrontovány se soukolem neosobních dějinných mechanismů, jejichž působení lze jen stěží ovlivnit – a které Franz Kafka předjímal ve svém románu *Proces*. Už čtyřicet let předtím, než moji mámu její soudruzi odsoudili ve skutečném procesu.

1 Gadamer, Hans-Georg, *Problém dějinného vědomí*.

1/ Rodiče

Oba moji rodiče mi věnovali velký kus svého života, samozřejmě každý po svém. Ale společně, a ani to ne úplně, jen do mých tří let. Pak jsem žil dalších devět let jen s tátou, a ve dvanácti jsem se přestěhoval k mámě. Byli těmi, kteří formovali moje hodnoty a otevírali mi dveře k porozumění světu kolem sebe. Takto jsem poznával i já je.

1.1 Táta

(MUDr. František Potůček, 1913–1995)

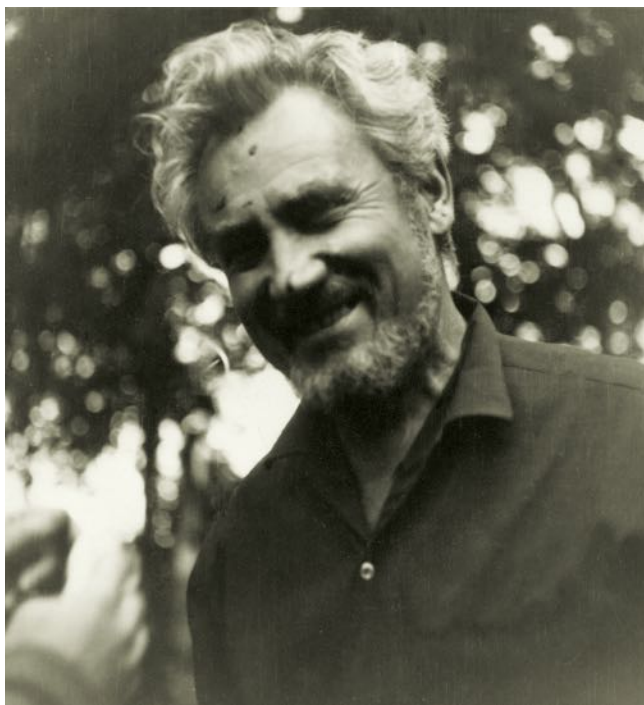
Český městský člověk a inteligent je ponejvíce teprve druhá až třetí městská generace. Zachoval si inklinace a afinity rustikální; homo rusticus je mnohdy i svým tělesným habitem. Touží po venkovu jako po ztraceném ráji, venkov je v něm minulost nedávná, nezajizvená, minulost teprve souminulá.

/ Pavel Eisner²

Přestože můj otec prožil tři čtvrtiny svého života ve velkých městech, za vysokoškolských studií v Brně a po druhé světové válce v Praze, nepochybují o tom, že v duchu přebýval stále na Větráku, samotě postavené na temeni nevysokého kopce nedaleko Žeranovic mezi Holešovem a Zlínem. Jako chlapec si tam hrál u dřevěného větrného mlýna. Ten ale už ani tenkrát nebyl v provozu a pomalu chátral. „Prahu mám opravdu rád, ale za svůj jediný a skutečný domov považuji tuto samotu, kde jsem prožil se svými drahými rodiči a třemi sourozenci své dětství a mládí do devatenácti let.“³

2 P. Eisner: *Chrám i tvrz. Kniha o češtině*, s. 339.

3 F. Potůček: *Sdělení*, 22. července 1983.

1 Táta v Žeranovicích
v roce 1970

2 Usedlost a větrný mlýn Větrák v Žeranovicích kolem roku 1925

Po maturitě na holešovském gymnáziu nabídla tátovi jeho teta Františka Stoklásková (rozená Potůčková), žijící v Brně, ubytování a skromnou finanční podporu, jež mu umožnila studovat tam medicínu. Tím se mu ale – vlastně navždy – vzdálila rodná chalupa s milovanými rodiči a sourozenci.

Tátu s tetou spojoval mimo jiné také láskyplný vztah k místu, kde se oba narodili. Teta své *Paměti*⁴ otevírá právě vzpomínkou na Větrák: „Chaloupka s doškovou střechou, malými okénky, ale čistě obílená, s modrou podrovnávkou, stará hospodářská stavení, chlév a stodola, kolem stromy, ách, jak to všechno bylo milé! A jak krásný byl pohled po obzoru: od Holešova k východu až po Lukoveček, zelený věnec lesů, na jihu v dálce Vizovské hory, v popředí lesy zlínské a na západě vesnice, dále Hulín, tři věže z kroměřížských kostelů a za jasného počasí i věž kostela žalkovského.

Ale nejkrásnější byl západ slunce. Když zlatá koule nížila se k obzoru a poslední paprsky ozářily kraj, když umlkaly hlasy lidí i zvířat, poslední povozy odjížděly z pole a celá krajina se ponořila do šera a ticha. A když v noci vyplul na oblohu měsíc a svým stříbrným světlem ozářil celý kraj, jak to bylo krásné! To jsme sedávali s bratrem⁵ opřeni o deskovou stěnu mlýna a dívali jsme se na pohádkovou krajinu dlouho do noci.“

Táta brával nás děti na Větrák (kde po smrti mého dědy Julia Potůčka převzal v roce 1952 hospodářství strýc Julius) každé prázdniny, učil nás, jak zacházet s mnohými roztodivnými nástroji, vyprávěl nám o životě na mlýně a hlavně nás, rodilé Pražáky, naučil mít rád ten kraj snad skoro tak, jak jej dokázal milovat on sám. I když většinu času musel trávit na pražském úřadě či v holešovickém a později vinohradském činžáku, krajina jeho dětství se v jeho duši rozprostírala stále.

Na sklonku života se tátovi splnil dávný sen. Na okraji větrácké zahrady vybudoval se svolením a s pomocí nového majitele v roce 1983 památník, sestavený ze tří mlýnských kol, z ocelové osy – tzv. vřetena – a z železného ložiska – tzv. kypřice – z mlýnského soukolí.

„Památník vybízí k zastavení, ke chvíli posezení na lavičce vyrobené z masivního trámu, na němž se celý mlýn kdysi otáčel, a k rozhlédnutí po kraji. Posadíte-li se, soustředíte se na tu krásu kolem, kterou byl po celý svůj život štědře obdarován i můj táta – bez ohledu

4 F. Stoklásková: *Paměti Františky Stokláskové*, s. XX.

5 Tátův otec Julius Potůček I., tátův bratr Julius Potůček II.

3 Památník: „Na této samotě Větráku žilo šest generací Potůčků větrných mlynářů. Z jejich osudů vyrůstají naše.“

na to, kam jej zrovna osud zavál. A zaposloucháte-li se opravdu pozorně, snad, snad zaslechnete i lehký svist mlýnských křídel.“⁶

Tento bezprostřední a intenzivní vztah k půdě a k přírodě vůbec, získaný v dětství, formoval tátovo uvažování o vztahu člověka a životního prostředí tak, jak je později uplatňoval i ve svém povolání hygienika.

Tátova matka, moje babička Anežka Potůčková byla hluboce věřící. Patnáctého března 1941, to byl můj táta už skoro půldruhého roku v nacistickém vězení, si do svého zápisníku napsala: „Co je jenom s Františkem? Ty matičko bolestná, Ty jsi měla též synáčka, Ty víš, co je to láska mateřská, měj útrpnost se zármutkem mým a vypros u Syna svého zdraví a šťastný návrat mojemu synkovi. Co asi děláš, Františku můj? S P. Bohem, dobrou noc!“ Táta vzpomíná: „Svátek sv. Anežky, naší maminky. Všichni jsme se na ten den těšili. Jak to uměla ta naše milá maminka! Skromnými prostředky, takřka z ničeho dovedla vytvořit svátek a radostnou náladu celé rodiny, a hlavně nás děti!“⁷

6 M. Potůček: Žeranovský Větrák, s. 23.

7 F. Potůček: *Deník IV*, 21. ledna 1952.

O svém otci, mém dědovi Juliu Potůčkovi táta po jeho smrti napsal: „Byl to vzácný člověk. Měl rád lidi, měl rád svou práci, měl z ní – když se mu něco podařilo – vždycky silnou, vnitřní radost. Chodil se na ni dívat, jednou, dvakrát, mnohokrát. Chaloupka⁸ – to bylo jeho království, naplněné vůní dřevěných pilin a hoblovaček, pryskyřice a oleje. Byl jsem jako chlapec okouzlen, když jsem sledoval, jak z tatínkových rukou vycházejí krásné věci. Vkládal do svých výrobků srdce, byl to vlastně umělec: násady, hrábě, topůrka, ale i skříně, okna, válce, všecko, co bylo v domácnosti a v hospodářství třeba udělat, tatínek dělal. S láskou a s citem. Učil jsem se u něho tak mnoho. Byl pro mne v práci nedostižným vzorem. – Že jsem nezahynul v koncentracích za 2. světové války, je především tatínkovou zásluhou. Že jsem se stal komunistou, rovněž. Že mám tolik rád ten náš rodný kus země, náš Větrák, naši zemi, to je tatínkova a mamincina zásluha. Jdeš na procházku: cesty, zcelovaná pole naší obce, regulované potoky, odvodnění... na tom všem je kus tatínkovy dobré a nezištné duše a kus jeho mozku.

Náš milý tatínek bude nesmrtelný. Ve vší své práci a skrze všechny lidi, kteří ho znali a kteří v sobě nosí kus jeho velikého srdce. Každý z nich předá kousek tatínkova srdce svým známým a svým dětem a tito zase svým...“⁹

Na svého dědečka mám jen jednu vzpomínku. Nese mne, tehdy tříletého kluka, na Větráku přes dvůr na suchý záchod. Tisknu se k němu, pozoruji noční oblohu plnou hvězd a je mi v jeho náruči blaže... Zemřel, když mi byly čtyři roky.

V tátových vzpomínkách jsem narazil i na tento jeho zážitek z doby nacistického věznění: „Ve stolařských dílnách Hermann Göring-Werke jsem pracoval poslední 3 měsíce svého pobytu v Sachsenhausenu. Moje dobrovolná přihláška na tu práci – na výzvu táborového vedení – byla spojena dost úzce s rizikem, protože před změnou podobného pracovního zařazení se každý přihlášený musel podrobit zkoušce. Nebyl jsem vyučeným stolařem, ale můj tatínek byl větrným mlynářem a musel znát všechny práce se dřevem. Měl k tomu potřebné nástrojové vybavení a tu práci obzvláště miloval. Jako dítě jsem vydržel celé hodiny dívat se, jak tatínek měří kus hrubého dřeva, jak jej prohlíží, rozhoduje se, na které straně má začít s otesáváním,

8 Dílna.

9 F. Potůček: *Deník IV*, 7. listopadu 1952.

4 S dědečkem Juliem
v červnu 1950

jak potom hobluje, jak třísky voní pryskyřicí, jak vydlabává čepy atd. atd. Jak zkrátka připravuje dřevo pro daný účel. Později jsem mu často i pomáhal a všelicos jsem podle jeho rady zhotovil i sám. Jako medik jsem si podle všech stolařsko-odborných pravidel vyrobil pěkný psací stůl. To byl vrchol mého stolařského umění, kterým se chlubím (s odpuštěním) dodnes.

I když jsem si proto troufal přihlásit se do stolařských dílen, zkoušky jsem se obával. Kdybych ji neudělal, čekalo by mne štráfkomando, z něhož se vraceli vězňové jen výjimečně (tj. živí vězňové). Zkouška dopadla dobře. Otupenou ocelovou součástku hoblíku, tzv. želízko jsem nabrousil ke spokojenosti civilního mistra, který po odborné stránce vedl v dílnách práci vězňů.¹⁰

Jednou z tátových vášní byly knihy, či spíše všechny písemné záznamy, z nichž mohl nasát něco nového. „Když jsem se naučil číst, vrhl jsem se s velkou dychtivostí na knihy, které jsem doma našel a které jsem četl po pořádku, bez výběru a bez cizí rady. Mnohým jsem nerozuměl, ale jiné mne velmi zajímaly, takže jsem se k nim několikrát

10 F. Potůček: Dopis Jiřince, 10. 1. 1985.

vrátil, ačkoliv jsem neměl poněti o většině věcí, o nichž jsem se tam dovídal.“ (Potůček František oktáván, Větrák 19. února 1932.)¹¹

Tátův *Deník*¹² obsahuje pečlivě vedený seznam knih přečtených od 15. dubna 1927 do 25. května 1930. Obsahuje skoro čtyři sta položek. Jde většinou o beletrii českou i světovou – namátkou Karel May, Jules Verne, Alois Jirásek, Božena Němcová, František Langer, Antal Stašek, Ignát Hermann, V. B. Třebízský, Alexandre Dumas, Victor Hugo, N. V. Gogol, L. N. Tolstoj, Émile Zola, Henryk Sienkiewicz, Jack London, příběhy Bufallo Billa, hodně cestopisů a dobrodružných románů. Půjčoval si je v obecních knihovnách v Žeranovicích a na Horním Lapači, v žákovské knihovně v Žeranovicích, v chlapecké i dívčí měšťanské škole a na reálném gymnáziu v Holešově, ale i od kamarádů a známých. Poznámku „vlastní knihovna“ nacházím jen u několika svazků. Například: K. J. Erben: *Kytice*, Sv. Čech: *Ve stínu lípy a Lešetínský kovář*, Jan Neruda: *Balady a romance a Povídky malostranské*, Émile Zola: *Za živa pohřben* nebo Karel Havlíček: *Křest svatého Vladimíra a Tyrolské elegie*. Mezi svým čtrnáctým a sedmnáctým rokem táta přečetl v průměru jednu knihu každé tři dny. A v „rekordním“ měsíci, v březnu 1928, těsně před svými patnáctými narozeninami, si do tohoto svého čtenářského seznamu zaznamenal celkem dvacet osm knížek, vypůjčených ze všech zmíněných knihoven.

Úctu ke knihám a k písemnostem vůbec si táta uchoval po celý svůj život. Jen díky tomu se nám dochovalo mnoho dokumentů z jeho života i ze života jeho nejbližších.

Nacistické věznění

Velký zlom znamenala v tátově životě nacistická okupace. Strávil skoro šest let v nejrůznějších německých věznicích a koncentračních táborech. Hned v noci 17. listopadu 1939 byl v rámci zavření českých vysokých škol jako stovky dalších českých vysokoškoláků zatčen Gestapem a posléze poslán do koncentračního tábora Sachsenhausen. Později jej Gestapo transportovalo zpět do Brna a začalo jej vyšetřovat za účast v ilegální odbojové činnosti v období mezi 15. březnem a 17. listopadem. Následně byl odsouzen ke třem a půl letům káznice

11 F. Potůček: *Deník III*.

12 F. Potůček: *Deník II*.

za účast na distribuci ilegálních tiskovin. Po odpykání tohoto trestu byl převezen koncem srpna 1944 z nacistické věznice v Breslau (dnešní Vratislav) do Kounicových kolejí v Brně. Esesácký vyšetřovatel Dorsch jej znovu vyslyšel na základě nových poznatků o jeho odbojové činnosti a 7. listopadu 1944 jej poslal do koncentračního tábora Flossenbürg s poznámkou RU – Rückkehr unerwünscht (návrat nežádoucí).¹³

Pokus o sebevraždu¹⁴

Situaci ve Flossenbürgu na konci války popisuje jeho spoluvězeň a kamarád Jiří Zapletal takto: „Karanténní barák byl veliký hangár bez jakéhokoli hygienického zařízení, holá plocha přepažená horizontálně dvěma patry kompaktních paland na spaní. ‚Našlapali‘ do ní dva tisíce vězňů. Úroveň hygieny klesala na absolutní dno. Všechny žraly tytéž vši a postupně je infikovaly skvrnitým tyfem. František si musel přinést dostatečně protilátek s sebou, když se nenakazil. Ale ještě hroznější poměry panovaly v rozdělení stravy. Z kotle rozdílil zelený¹⁵ blockälteste – vrahoun – podle vlastního výběru a zvuile, chlapi se za tohoto stavu libovůle drali jeden přes druhého lokty a pěstmi a blokáč je přitom třískal klackem hlava nehlava. Pro vyhladovělé přírůstky byla pramalá šance dostat sebemenší sousto. František se do holé rvačky nedokázal pustit a několik dní trpěl zoufalý hlad. Nakonec rezignoval natolik, že v klidné úvaze plánoval příštího dne skok do drátů. V mezních situacích uhasíná pud sebezáchovy, a Františkovi taková chvíle nastala. A v tomhle mezním okamžiku si táty všimnul Harry Naujoks: ‚Bist du das, Franz?‘ A dokázal prostřednictvím českého vězně, bývalého redaktora Národní politiky Emila Lešáka vytáhnout Františka z bloku nováčků, převést ho na blok starších vězňů a zaměstnat ho v pisárně prací na ‚krabici živých‘.¹⁶ Tak nám Harry zachránil kamaráda opravdu v poslední, nejkritičtější chvíli, vrátil ho skoro už ze člunu Charonova.“

13 Srovnej přehled na konci této kapitoly.

14 J. Zapletal: *MUDr. František Potůček*, s. 3.

15 Vězni označení zelenou barvou tam byli internováni za kriminální delikty.

16 Jde o odkaz na titul románu Norberta Frýda. *Krabice živých* byla kartotékou se jmény vězňů koncentračního tábora, z níž byly vyjímány lístečky těch zemřelých.

Táta se s Harrym Naujoksem, německým komunistou, vězněným nacisty už od roku 1933, spřátelil v době svého prvního uvěznění v koncentračním táboře Sachsenhausen od 17. 11. 1939 do února 1941. Gestapo Harryho poslalo později za trest právě do Flossenbürgu poté, co v Sachsenhausenu odhalilo síť politických vězňů z různých zemí.

Na pochodu smrti z Flossenbürgu osvobodily tátu předsunuté oddíly americké armády 23. dubna 1945.

Táta se mi v jednom z mála našich skutečně důvěrných rozhovorů svěřil, že během svého návratu zpět domů v květnu 1945 potkal jednu neznámou dívku. Možná už v Domažlicích, možná až v Plzni, kde se cestou zastavil též. Plni euforie z konce války a z osvobození se spolu pomilovali.

„Jak sladká byla svoboda v osvobozené vlasti, jak šťastné shledání se všemi členy rodiny, jak neuvěřitelně krásný byl každý koutek rodné země! Jak nádherně lidské byly naše představy a plány do blízké i daleké budoucnosti!“¹⁷

Hodnoty

Táta nám vyprávěl, že přestal věřit v Boha už jako kluk. Přihodilo se to takto: Jeho strýc Ignác Jaša, bratr jeho maminky, se jako voják vrátil z první světové války až v roce 1919. Příštěší našel u tátových rodičů na Větráku, ale o práci byla nouze. Strýček, kterého měl táta moc rád, se proto v roce 1922 rozhodl odstěhovat se za prací do Ameriky.¹⁸ Devítiletý táta se sedmiletým bratrem Juliem se tedy rozhodli odcestovat za strýcem. Nasedli do necek a jeli po proudu potokem; daleko se ovšem nedostali. Táta se po tomto neúspěchu aspoň usilovně modlil, aby se strýc vrátil. Dokonce se kvůli tomu u svatě zpovědi přiznal k tomu, že šlápl do kuřince. Strýc se ale ani přes upřímnost a vroucnost tátových modliteb nevrátil... a tátova víra v Boha tím byla otřesena v základech.

„Dnes jsem byl v kostele a poslouchal kázání p. faráře. Hned na začátku kázání horoval o moci modlitby a sv. růžence zvláště. Byla prý to jen modlitba k P. Marii, která ochránila celou střední Evropu

17 F. Potůček: Pisemné sdělení, 4. května 1983. Archiv rodinné korespondence.

18 Ignác Jaša, narozen 25. 2. 1889 na Horním Lapači, zemřel 12. 5. 1970 v Melbourne, Florida, USA.

od pohromy Turků. Neupírám tomu pravdy, nemohu vědět, zda je to pravda či nic, ale rozhodně nemohu pochopit, jak je to možné, aby podle slov p. faráře P. Marie schvalovala, a dokonce požehnala zbraně vojinů polského krále Jana Sobieského. Který prý ji o to prosil na všech poutních místech v Polsku. Přece není možné, aby P. Bůh, který dal všem lidem příkázání ‚nezabiješ‘, schvaloval, ba dokonce žehnal zbraně k zabíjení jiných lidí, třeba jen ‚Turků.‘“ (Potůček František oktaván, Větrák 4. října 1931.)¹⁹

Zkušenosti z nacistického věznění tátovo vidění světa výrazně proměnily: „Možná, že si pomyslíš, že těch mých pět a půl okupačních let bylo pro mne více či méně dobou špatnou, ba zlou. Já si to však vůbec nemyslím. Právě ta doba mne naučila vidět přírodu a lidi jako její součást jinýma očima, než jsem viděl dříve. Vytvořil jsem si novou hierarchickou škálu hodnot, do které jsem zařadil hodnoty, a to dokonce na prvá místa, na které jsem jako na hodnoty do té doby vůbec nemyslel, protože mi připadaly samozřejmé: např. svobodu pohybu, cenu rodinné sounáležitosti, přátelství, pocit zdraví a nasycenosti, cenu domova a krajiny, která k domovu patří atd., atd.“²⁰

„Kdesi v nás je jakási jistota, že žijeme v krásné zemi a že ji máme, že ji musíme mít rádi tu naši zem a lidi, kteří na ní žijí. Zvláště silný jsem měl tento pocit právě na Kopečku, protože Kopeček se mi po dlouhé měsíce při nenasytném vyhlížení z věže mírovského vězení jevil jako symbol svobodného a volného života.“²¹

„Raduji se ze života. Z každého, i sebenepatrnějšího jeho daru. Z osobní svobody, z každé jednotlivosti božské přírody, z úsměvu dívky, z hovorů s přáteli; z čistého bytu, z pěkných šatů, z jídla, ze všeho, ze všeho...“²²

Tátova frustrující zkušenost z hrůz nacistických lágrů snad ještě posílila jeho okouzlení dětmi, nositeli nového života. Děti miloval a děti milovaly jeho.

Po trpkých zkušenostech s inscenovanými politickými procesy v padesátých letech, s nesmyslnými kádrovými prověrkami a s okupací země „spřátelenou“ mocností v roce 1968 mi táta vysvětloval

19 F. Potůček: *Deník II*.

20 F. Potůček: *Dopis Jiřince*, 21. 12. 1983.

21 F. Potůček: *Dopis Martinu Potůčkovi*, 2. 12. 1960. V létě roku 1960 jsme s tátou navštívili Svätý Kopeček u Olomouce. Táta vzpomíná na své věznění v době nacistické okupace na hradě Mírov od srpna 1941 do března 1942.

22 F. Potůček: *Deník IV*.

důvody svého příklonu ke komunistickému hnutí. Poukazoval na sociální podmínky v Československu ve třicátých letech: „Víš, Martine, z této sociální reality se rodilo socialistické hnutí a i komunistická strana. Myslím si, že kdybys žil v té době, sotva bys našel jinou cestu. I když se teď dívám zpátky, nepřipadá mi podivné, že pro všechny slušné lidi se jevil komunismus jako jediné východisko, jako jediná možná alternativa. Vždyť stejně smýšlel výkvět českých spisovatelů, i takoví lidé, jako byl R. Rolland, H. Barbusse a mnoho podobných. Nechci tím omlouvat svou generaci a sebe, spíše vysvětlit...“²³

Povolání

„Své povolání lékaře-hygienika jsem měl vždycky rád. Odpovídalo mé dávné studentské představě, že nejdůležitější lékařský obor, základní kámen lékařství je prevence. Chápal jsem ji v tom nejširším, společenském a politickém smyslu. Když jsem se v květnu 1945 vracel domů, věřil jsem, že svou představu nejlépe naplním ve veřejně politické práci pro socialistickou společnost. To mi však bylo dovoleno jen do listopadu 1951. Byl jsem nucen omezit svůj široký pracovní záběr na lékařské pole. I to bylo stále ještě dosti široké: komunální hygiena na území hl. města Prahy. Až do roku 1970 mne v práci nikdo neomezoval, naopak, měl jsem v ní podporu. Pak jsem stále více pociťoval tíhu omezování, až v březnu 1975 jsem byl pod záminkou odpovědnosti za politicky ‚neúnosné‘ chování svého syna Tomáše ve vojenské prezenční službě donucen opustit své 25 let trvající zaměstnání v Hygienické stanici hl. města Prahy.“²⁴ Bratr Tomáš tam v poddůstojnické škole odmítl „dobrovolně povinně“ vstoupit do Socialistického svazu mládeže, na základě toho byl převelen jako voják k železničnímu vojsku a agilní důstojník o tom zvláštním dopisem neváhal informovat tátova zaměstnavatele.

Táta zde přes dvacet let vedl oddělení komunální hygieny – měl dohlížet na dodržování hygienických norem při výstavbě města. Rozčiloval se nad praxí „zahušťování“ již vystavěných sídlišť se schváleným poměrem občanské vybavenosti (obchodů, školek a škol, hřišť a tělocvičen, zdravotnických zařízení, parků) k počtu obyvatel. Některé tyto plochy ale zely prázdnotou ještě léta po výstavbě oby-

23 F. Potůček: Dopis Martinu Potůčkovi, 6. 1. 1973.

24 F. Potůček: *Vycházky v čase mého stáří*.

ných domů, a jelikož inženýrské sítě tam už byly a plán bytové výstavby hořel, stavěly se z rozhodnutí stranických orgánů a bez ohledu na názor hygieniků místo parků a hřišť další paneláky. Dalším takovým frustrujícím příběhem pro něj byla stavba pražské severojižní magistrály, realizovaná dokonce bez pozitivního stanoviska hygienické služby, neboť ta měla oprávněné obavy z výrazného překročení norem hluku v obytných domech v jejím bezprostředním okolí.²⁵

Občas jsem tátu v jeho kanceláři v Rytířské ulici navštěvoval – a už jako dospělý jsem si nemohl nevšimnout mnoha ročníků časopisu *Sociologie města a bydlení*. Často si z něj vypisoval důležité poznatky a údaje. Ten časopis vydával Výzkumný ústav výstavby a architektury a jeho hlavním redaktorem i přispěvatelem byl významný český urbánní sociolog Jiří Musil. Víím, že se táta s Jiřím občas radil a účastnil se i odborných akcí, které Jiří pořádal. Otce ale zajímaly i práce Karla Honzika²⁶ a dalších urbanistů, filozofů, ekonomů a sociologů. Přemýšlel o tom, jak urbanistická řešení formují životní podmínky a styl lidí, a zejména od poloviny šedesátých let prosazoval mezi svými kolegy v hygienické službě mnohem širší než jen medicínské chápání zdravého života, včetně jeho ovlivnění celkem životního prostředí. („Je třeba rozvíjet novou, syntetickou teorii životního prostředí člověka.“)²⁷

I po odchodu z Hygienické stanice hl. m. Prahy do důchodu táta až téměř do své sedmdesátky dále spolupracoval s pražskými obvodními hygieniky na Praze 7 a na Praze 4. „Následujících šest let jsem chodil přesto do práce s pocitem uspokojení, jakým jsem se těšil jen v prvních letech po osvobození.“²⁸

Epilog

Na sklonku svého života se táta v myšlenkách znovu často vracel ke svému rodišti na samotě Větrák. Nám, svým dětem, o tom napsal: „Až v době věznění v tehdy cizí a nepřátelské zemi jsem si plně uvědomil, ocenil a pochopil, co pro mne znamená můj domov, ničím nenahra-

25 Výčet tátových knižních publikací viz Seznam pramenů a literatury.

26 K. Honzík: *Tvorba životního slohu*.

27 M. Potůček: Jiří Musil, můj otec a veřejná politika, s. 137.

28 Ibid.

ditelná a nezastupitelná místa mého dětství a dospívání, nerozlučně spjatá s mými rodiči, sourozenci, příbuznými, přáteli; proto jsem se sem vracel a vracím vždy, jak je to jen trochu možné. Myslím a věřím, že kousíček paměti, citu a přání každého z vás navštívit aspoň někdy tato místa se skrývá i v koutku vašich duší.“²⁹ V tom se nemýlil.

Táta zemřel v nemocnici v Praze ve svých dvaosmdesáti letech. V posledních dnech svého života si moc a moc přál zemřít právě tam, kde se narodil. Jeho nemoc to ale nedovolila a toto jeho poslední přání se mu nesplnilo...

Přehled míst tátova věznění v letech 1939–1945 a cesta domů³⁰

17. 11. 1939	Zatčen jako vysokoškolský student v Kounicových kolejích Brno-Žabovřesky
17. 11. 1939 – únor 1941	Koncentrační tábor Sachsenhausen, Oranienburg u Berlína. Č. 4538, blok 40, posléze č. 15901, blok 51
únor – srpen 1941	Vyšetřování tátovy ilegální odbojové činnosti od března do listopadu 1939. Gestapo, Kounicovy koleje Brno-Žabovřesky
srpen 1941 – březen 1942	Věznice na hradu Mírov u Mohelnice (Německá říše, dnes Česká republika)
březen – duben 1942	Soudní řízení a rozsudek: 3 roky vězení. Strafgefängniss Breslau (věznice Vratislav, Německá říše, dnes Wrocław, Wolow, Polsko)
duben 1942 – březen 1943	Strafgefängniss Wohlau, Schlesien (věznice ve Wohlau, Německá říše, dnes Polsko)
březen 1943 – 28. 8. 1944	Gefängniss Oels in Schlesien, Klein Ellguth (Německá říše, věznice Slezská Olešnice, dnes Ligota Mała, Polsko)
28. 8. – 7. 11. 1944	Dodatečné vyšetřování tátovy ilegální odbojové činnosti od srpna do listopadu 1939. Gestapo, Kounicovy koleje Brno-Žabovřesky

29 F. Potůček: *Informace našim dětem*, únor 1988.

30 Zpracováno podle tátova záznamu ze 4. 5. 1983. Upraveno.

7. 11. 1944 – duben 1945	Koncentrační tábor Flossenbürg u Weidenu. Německá říše, dnes Německo. Č. 35046, posléze 395, blok 23
20.–23. 4. 1945	Pochod smrti – cesta do Dachau. Osvobozen tankovou jednotkou armády USA
23. 4. – 12. 5. 1945	Stamsried, Bavorsko. Účast na zřízení střediska českých osvobozených politických vězňů ve stamsriedském zámku a provizorní nemocnice v místní škole
12. 5. 1945	Cesta autobusem ze Stamsriedu do vlasti; nocleh v Domažlicích
15. 5. 1945	Cesta z Domažlic přes Plzeň do Prahy zvláštním repatriačním autobusem
15.–18. 5. 1945	V Praze v hotelu Graf, protože vlaky na Moravu neměly dosud uvolněné trati
18. 5. 1945	Cesta na střeše železničního vagonu k příbuzným Stokláskovým do Brna, kde už byla tátova maminka, tatínek (osvobozený z Terezína), brzy po tátovi jeho bratr Julius Potůček II (osvobozený z pankrácké cely smrti) a sestry Anežka a Marie Potůčkovy (osvobozeny z vězení v bavorském Aichachu)

1.2 Máma

(Ing. Jarmila Potůčková, rozená Janovská, za prvního muže provdaná Taussigová, 1914–2011)

*Zejména, když jste se narodil v jazyce, který vám dává **maminku**.*

V „mamince“ je celá bytost maminčina, a také ona sama, maminka, má to slovo od vás nejraději; je to slovo zcela výtečné, protože je v něm všechno, a přec je zas i takové, že ho mezi lidmi může o své matce užít i muž, který by se raději zabil, než by projevil své city.

/ Pavel Eisner³¹

31 P. Eisner: *Chrám i tvrz. Kniha o češtině*, s. 466–467.

5 Mára koncem
čtyřicátých let

Vztah mojí mámy a jejího otce Otakara Janovského (1883–1972) byl komplikovaný. Nejsložitější dobou pro oba bylo mámino dětství a hlavně dospívání. Oba byli silné osobnosti. Dědeček se v její výchově nezříkal tvrdých fyzických trestů. Mára na to reagovala vzdorem a revoltou.

„Živě si pamatuji, bylo mi snad osm devět let, klečela jsem na posteli, sepjaté ruce a vroucně si přála, aby jednou, aspoň jednou mi bylo porozuměno, abych nemusela žít pod věčným strachem z ran.“³²

Mára se mi jednou svěřila, že ji její otec na letním bytě na Oskavě, kde s rodiči a sestrou trávil prázdniny, seřezal kvůli tomu, že tam za ní přijel Tonda Zapletal, její první studentská láska, spolužák z reálky, a to tak, že se ze stresu počúrала...

32 Z dopisu Jarmily Potůčkové Janu Musilovi 7. dubna 1963. Jan Musil byl mámin vyšetřovatel. Blíže o něm v kapitolách 1.5, 2.2 a 2.6.

„Na techniku jsem vstoupila v sedmnácti letech a zapsala jsem si geometrii (3 a ½ roku), abych byla co nejdříve hotová a byla neodvislá od rodičů, správněji řečeno od otce, který mne ještě ve dvaceti letech fyzicky trestal.“³³ „Lásku k pravdě, a hlavně tvrdohlavost jsem po něm zdědila v plném rozsahu. Není divu, že jsme se často střetali; teprve ve stáří jsme se sešli úplně. Tatínek byl mamince věrný celý život, ona jemu též, ale ještě věrnější byl tatínek mně, v době, kdy na mě kdekdo plival a já zůstala sama a jakoby až na dně lidského společenství.“³⁴

Pro svoji mladší dceru později vykonal skutečně maximum. Jak v době jejího věznění nacisty, tak v době její perzekuce komunistickým režimem. Díky jeho pečlivosti byla zachována i velká část pramenů z té doby, z nichž po desetiletích čerpám i v této knize.

6 Mára s dědečkem
v roce 1972

33 Archiv rodinné korespondence.

34 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*, s. 8. Zdeněk Pokorný byl mámin přítel. Dopisy, které psala na psacím stroji a osobně mu je (bez jeho větší odezvy) předávala v letech 1983 až 1988, jsou cennou autobiografií dokumentující značnou část jejího životního příběhu.

8 Dědeček zdraví prezidenta Masaryka na olomouckém Masarykově náměstí dne 18. září 1921

„Tatínek byl ve vztahu k minulosti vyznavačem Mistra Jana Husa. Vštěpoval mi, i rákoskou, věrnost pravdě až do smrti. Po první světové válce byl nejaktivnějším budovatelem olomouckého Sokola a stal se jeho starostou.“³⁵ V Sokole měl velkou zásluhu na prosazení systému vzdělavatelů a po přestěhování do Brna v roce 1928 tam také jako vzdělavatel Máchalovy župy Sokola Brno I sám působil. A angažoval tam i svoji dceru.

Dědečkovu dlouhou učitelskou kariéru přerušilo jen narukování do rakousko-uherské armády v první světové válce a nucené penzionování na začátku nacistické okupace země. Po osvobození v roce 1945 byl jako středoškolský profesor znovu reaktivován. Člověk pevných zásad, přísný, pořádkumilovný, spravedlivý. Žil jsem s dědečkem ve společné domácnosti dvanáct let, ctil jsem ho a měli jsme se rádi.

35 Ibid.

9 Vzdělávací odbor Sokola Brno I v roce 1933. Předseda dědeček sedí uprostřed, máma jako vzdělavatelka začek stojí po jeho levé straně

Mámina matka

(Markéta Janovská, rozená Sinderhaufová, 1881–1952)

Babička vystudovala lyceum a učitelský ústav. V její době to bylo pro ženu nejvyšší dosažitelné vzdělání. Po sňatku se středoškolským profesorem jí ovšem tehdejší předpisy neumožnily, aby byla zaměstnána. Zůstala v domácnosti a pečovala o dvě dcery, starší Janu³⁶ a mladší Jarmilu. Byla sečtělá, ráda malovala. Máma ji měla moc ráda. Neodpustila jí ale, že se ve výchově dětí zcela podřizovala rozhodnutím svého muže, byť s ním ne vždy souhlasila. Moje máma vyrůstala, tak jako tehdy naprostá většina dívek, v typicky patriarchálně spravované rodině.

36 MUDr. Jana Burianová, rozená Janovská (1912–1959).

10 Dědeček, já,
babička a máma
v září 1950

Pohyb

Máma měla k pohybu vždy blízko, měla i pohybové nadání. Zhlédla se v tehdy světově proslulé výrazové tanečnici Isadoře Duncanové, ženě ruského básníka Sergeje Jesenina. Navštěvovala kurzy výrazového tance, které v Brně pořádala tanečnice Vera Zardiková. Sama také tančila na nejrůznějších podnicích v páru. Říkaly si „Dvě Jarky“: „Naposledy v Brně na první líšeňské slavnosti.³⁷ Já tančila lorda Runcimana, pochopitelně s cylindrem, a (partnerka) Jarka tančila v slováckém kroji naši republiku a za jáсотu obecnstva mě vykopla z tribuny.“³⁸

Ač podsaditější, byla spolu se štíhlejší sestrou Janou členkou ženského basketbalového týmu Sokola Brno I, který v roce 1934 dokonce vyhrál republikový přebor.

37 Demonstrace proti válce a fašismu v Brně-Lišni v roce 1938.

38 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*, s. 28.

11 Vítězné družstvo na obálce sokolského časopisu. Máma třetí zleva, hned za ní sestra Jana

Také dobře bruslila. Dávala k dobru tuto příhodu: Konalo se mistrovství republiky v krasobruslení, přihlásily se desítky uchazeček o titul, ale bylo téměř jisté, že titul už má předem v kapse jedna z nich. Účastnice se mohly samy zařadit do první nebo do druhé výkonnostní kategorie. Máma se přihlásila do té první – a byla druhá, hned po zlaté favoritce. Bronzová medaile udělena nebyla. Do té první kategorie se přihlásily jen ony dvě...

Na kole jsem ji ale učil jezdit až já, poté co ji propustili z komunistického vězení. To už jí bylo kolem padesátky.

12 Mára předcvičuje (uprostřed vpředu). Osmdesátá léta 20. století

Jako Sokolka pravidelně cvičila, a když už jí bylo šedesát, začala se – jako cvičitelka – pravidelně věnovat ženám, které byly vesměs o dvacet i více let mladší. Ve Slovanu Brno Černá Pole vedla oddíl základní a rekreační tělovýchovy (ZRTV). Praktikovala tam neortodoxní směs profylaktických cvičení s hudbou a s prvky džezgymnastiky, kalanetiky a strečinku. Po osmdesátce předala cvičitelské žezlo o více než dvacet let mladší kamarádce, ale do cvičení chodila dál. Ještě kolem osmdesátky se začala docela intenzivně věnovat taiči.

Hodnoty

Byla člověkem pevných zásad. „Nikdy nezapomenu na jeden ze svých nejtěžších bojů. Stáli jsme ve strašném mrazu na ‚apelu‘.³⁹ Nevěděly jsme, jak dlouho budeme stát. Měla jsem pod pruhovanou ‚jakou‘

39 Nucený nástup vězňů v koncentračním táboře.

svetr, i tak zima nesmírně bolela. Opravdu dlouho jsem bojovala se svým sobectvím, než jsem svetr svlékla a nabídla ho vedle stojící neznámé starší paní. Tehdy jsme mrzly snad dvě, možná i deset hodin. Nevím. Dnes si neumím ani vybavit, jak ten mráz bolet, ale vědomí, že mé přesvědčení obětovat svůj život lepšímu a šťastnějšímu životu druhých není frází, aspoň tehdy nebylo frází, mě hřeje pro celý další život.⁴⁰

V jiném dopisu popisuje máma svoji účast na veřejné schůzi konané v Brně v roce 1931, která zřejmě rozhodla o její další politické orientaci. „Pak vystoupil profesor architekt Jiří Kroha. V Sovětském svazu jsou Židé rovnoprávními občany. Všechny národy jsou si rovny a mají právo na sebeurčení. Každá svazová republika se může odtrhnout a žít nezávisle. V Sovětském svazu nejsou nezaměstnaní, stát zaručuje každému právo na práci. V Sovětském svazu neexistuje prostituce, protože si každá žena může vydělávat poctivou prací. Výchova dětí náleží státu. Rodiče nesmějí děti týrat ani zanedbávat, a nemohou omezovat jejich vývoj a rozlet. Současně se studentskými internáty se budují jesle.‘ Tak se nám během jediného dne naše vlast odcizila a naším vzorem se stal Sovětský svaz. Kdesi na naší planetě existuje společnost, která uskutečňuje humanitní ideály! Velká svobodná země bez pitomých předsudků, bez vykořisťování, bez privilegií, bez nedotknutelných starců, bez policajtů a pendreků! To nás naplňovalo nesmírnou nadějí, obrovským štěstím. Nezapochybovali jsme ani na okamžik. Strízlivé, věčné hlasy nebylo v tom járotu vůbec slyšet.“⁴¹ „Na technice jsem vstoupila a stala jsem se fanatickou členkou Komsomolu a obdivovatelkou SSSR.“⁴²

Nebyla to ale jen idea komunismu, která formovala v době dospívání její hodnoty. Máma vyprávěla, že vždy když měli do Brna přijet hrát Voskovec a Werich s Ježkem (hrávali na Výstavišti) nebo Voiceband E. F. Buriana (pozdějšího Divadla D 34), pomáhala s pořadatelstvím a nenechala si ujít žádné jejich vystoupení...

40 Z mámina dopisu Janu Musilovi 8. ledna 1964.

41 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*, s. 18.

42 Archiv rodinné korespondence.

Přihodilo se po mámině zatčení Gestapem začátkem února 1942⁴³

V Praze mne asi deset dní denně vozili z Pankráce do Pečkárny přímo na „čtyřstovku“ do třetího patra, kde byla čekárna pro zajištěné komunisty. Tam jsem se hned první den setkala s Eduardem Urxem. Přesto, že jsem si ho nevšímala, přišel za mnou a představil mi Viktora Synka. „Seznam se s vedoucím naší strany soudruhem Viktorem Synkem, který chce poznat manželku Franty Taussiga.“ Přesně si pamatuji, co jsem jim odpověděla: „Zrádcům ruku nepodávám.“⁴⁴

Tu začali do mě mluvit, oba najednou, Urx výhrůžně a Viktor jemně. Ale já si tvrdila své, ne a ne a ne. „Vaši zradu už ti nejlepší zaplatili životem, porušili jste desatero komunisty.“

Tu na mě Urx vítězně vybafl: „Víš, kdo to desatero psal? Tady Viktor.“

Nedala jsem se. „Tím hůř, napsal ho, ale nedorostl do něho.“

„Mýlíš se,“ prohlásil Viktor mírně. „Kdybych byl věděl, jaké má Gestapo metody, byl bych psal desatero úplně jinak.“

Však mě znáš, jaká jsem tvrdohlavá. Když jsem jim řekla, že jejich řeči nejsou pro mě směrodatné, že je neuznávám za žádné vedoucí pracovníky, prohlásil Urx, že za tyto řeči půjdu po válce před stranicový soud. Jejich morální postoj mne zavalil hrůzou, zoufalou hrůzou, vždyť od Frantovy popravky uplynulo sotva pět měsíců.

Přihodilo se na konci máminy druhé vyšetřovací vazby vedené československou státní bezpečností v lednu 1954⁴⁵

Přesto, že u mne byl nalezen materiál (nové Rudé Právo, letáky k 1. máji, moravský časopis KSČ, půl na stroji tisknutých dějin VKS(b), peníze a vyúčtování), přesto, že Gestapo zjistilo, že u mne by-

43 Ibid., s. 46–47.

44 Mámě bylo známo, že Urx i Synek po zatčení podlehlí krutým vyšetřovacím metodám a prozradili Gestapu další pracovníky odboje – včetně Františka Taussiga.

45 Národní archiv, Praha, Fond KSČ.ÚV (1945–1989), komise pro revize politických procesů a rehabilitace – tzv. Barákova komise (KOM I), sv. 19, arch. j. 378, Dopis Jarmily Taussigové Gottwaldovi a Zápotockému 14. 1. 1954, s. 44.

dleli ilegálně dva lidé, přesto, že Gestapo vědělo o mém spojení s novým ÚV, přesto, že jsem byla bita a usvědčována, nikoho a nic jsem neprozradila a celá práce ilegálního ÚV KSČ šla po mém zatčení nerušeně dále. Přes všechna tato fakta, za to, že jsem na Gestapu nikdy ani hlavu nesklonila a sebevědomě se usmívala, je o mně psáno v rozsudku, že jsem se na Gestapu špatně chovala!

Bolestné vystřízlivění

Tepře krutá zkušenost z druhého věznění, tentokrát vlastní stranou vedenou vlastními soudruhy, vedla u mámy k vystřízlivění: „Idea komunismu – onoho království božího na zemi – mne nadchla v mých sedmnácti letech. Tehdy jsem neměla ani zdání o metodách a strukturách stran, které si daly za svůj cíl vybudovat komunistickou společnost.“ „Lidi dnes, když čtou něco z toho, co jsem napsala, často říkají: Bože, jak vy jste byli tehdy blbí, a slepí! – A já jim neumím slovy vysvětlit, že píšu z jednoho jediného důvodu. Že naše tehdejší blbost a slepota je nebezpečný průvodní jev každého hnutí, kterému o něco jde, a když se rozhlédneme, uvidíme toho ve větší či menší míře kolem sebe i ve světě nebezpečně mnoho. Asi to píšu špatně, málokdo to pochopí jako varování.“⁴⁶

Pedagožka

Prostná nebyla jediným polem, na němž uplatňovala svůj – nejspíš po otci zděděný – pedagogický talent. Několikrát si přede mnou posteskla, že ji moc mrzí, že jí v životě nebylo nikdy dovoleno pořádně učit. Ale k výuce ji kromě působení ve vzdělávatelském odboru Sokola Brno I život tak jako tak nabídl i další příležitosti.

Po vstupu do Komsomolu v roce 1931 vedla jeho gymnastické a recitační kroužky. Na začátku okupace si po ztrátě regulérního zaměstnání přivydělávala kondicemi žáků: „Jela jsem do libeňského gymnázia a požádala o jména žáků propadajících z matematiky a deskriptivy. Dávala jsem hodiny a celkem dobře jsem se živila.“⁴⁷ Po

46 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*, s. 77.

47 K. Bartošek: *Rozhovory s Ing. J. Potůčkovou*, s. 41.

osvobození se jako lektorka zapojila do stranického vzdělávání KSČ. V roce 1947 zodpovídala za školu okresních tajemníků KSČ, od roku 1949 do roku 1951 vedla katedru Učení o straně na Ústřední politické škole⁴⁸ a průběžně publikovala své úvahy ve stranickém tisku. V ženské věznici v Pardubicích vedla dobrovolné vzdělávací kroužky. Nejprve pro Romky – učila je základům počítání, psaní i zásadám osobní hygieny. Později i pro desítky dalších vězeňkyň, s obsahem rozšířeným o zeměpis, dějepis, fyziku nebo kreslení. V době největší popularity docházelo do těchto kroužků kolem 75 uvězněných žen, mámě ve výuce pomáhalo pět asistentek z jejich řad a konaly se i závěrečné zkoušky.⁴⁹ Od roku 1960, kdy jsem s ní byl v každodenním kontaktu, si vybavuji řadu dětí jejich známých, které zaostávaly především v matematice nebo i v češtině a kterým na žádost rodičů dávala dobrovolně kondice. Ještě ve svých sedmdesáti sedmi letech se vypravila se svojí kamarádkou jako vychovatelka na školu v přírodě. Měla dar srozumitelného výkladu, kterým u svých svěřenců postupně dosahovala cíle – porozumět problému a nalézat způsoby řešení. Umím si představit, jak přesvědčivá mohla být i ve výuce marxismu-leninismu. Četla klasiky, doktríně a komunistickým ideálům dlouho věřila a svoji víru dokázala přenášet i na druhé. To řešení problémů se ovšem v praxi nějak zvrstlo...

Odboj a nacistické věznění

Od podepsání Mnichovské dohody v září 1938 se zapojila do odbojové činnosti KSČ v Brně. Brno však začalo pro ni být horkým místem, neboť zde došlo k zatýkání ilegálních pracovníků. „Z Brna jsem odešla do Prahy 15. prosince 1939.“⁵⁰ Stala se spojku I. ilegálního ÚV KSČ. Gestapo na ni vydalo zatykač. Od července 1940 odešla do ilegality pod jménem Libuše Novotná. „Po příchodu zástupce rakouské komunistické strany K. Zwiefelhofera byla spojku mezi ním a E. Urxem, členem I. ilegálního ÚV KSČ. Tato činnost trvala až do zatčení členů

48 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*.

49 O. Janovský: *Martínkovi o mamince*, IV. část. Návštěvy u maminky v Pardubicích, 12. 3. 1956–26. 4. 1960.

50 K. Bartošek: *Rozhovory s Ing. J. Potůčkou*, s. 43.

ÚV KSČ. V období následujícím se starala dále o K. Zwiefelhofera až do jeho zatčení a spolupracovala se zbytkem nezatčených funkcionářů I. ÚV KSČ, a to až do svého zatčení v červnu 1941.⁵¹ V Praze byla také v kontaktu se svým prvním manželem Františkem Taussigem až do jeho zatčení 20. února 1941; ji postihl stejný osud o necelé čtyři měsíce později. Gestapo zatklo Frantovu sestřenicí, která chodila na Pankrác pro Frantovo prádlo a na náměstí Míru u kostela sv. Ludmily ho mámě předávala. Surově ji zbili a ona je potom přivedla na schůzku s mámou. To bylo 12. června roku čtyřicátého prvního.

„O Frantově a Jurově⁵² smrti jsem se doslechla v brněnské věznici na Cejlu. Za každého z nich bych byla ochotna položit život, a tak jsem si slíbila, že vrátím-li se, věnuju své slabé síly tomu, za co oni zemřeli. Proto jsem se v roce čtyřicet pět ucházela o práci v komunistické straně.⁵³

V době mámina věznění v Brně jí rodiče každý týden vyměňovali prádlo a přinášeli balíček s potravinami. Vyměnili si i několik v prádle ukrytých motáků. V Brně jim byla třikrát povolena návštěva.

Rodiče dostali možnost navštívit svoji dceru v sídle Gestapa v Pečkárně v Praze i před jejím transportem do koncentračního tábora. Dopisy dceři do tábora a její odpovědi jim byly povoleny jednou měsíčně, zatímco balíky s potravinami jí mohly být zasilány každý týden. Od roku 1942 do roku 1945 jí poslali celkem 38 dopisů a 124 balíků. Na její žádost poslali několik balíků s potravinami navíc i její spoluvězeňkyni, Polce Halině Pawlovské, která žádné příbuzné neměla.

V jednom z dopisů z Ravensbrücku dne 30. října 1942 máma rodičům napsala: „Na budoucí život mám už svůj plán. (Tatínek má raději činy!) Budete se mnou spokojeni!“

51 Potvrzení Československého výboru pro dějiny protifašistického odboje při Ústavu dějin socialismu, o odbojové činnosti Jarmily Potůčkové.

52 Jiří Vejrosta alias Verin či Jura (1913–1941), dobrovolník ve španělské občanské válce, komunista a účastník odboje, mámin kamarád z reálky i ze studií na brněnské technice, účastník protifašistického odboje. Při zatýkání Gestapem v Brně koncem roku 1941 spáchal sebevraždu.

53 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*, s. 31–32.

Přihodilo se v květnu 1945⁵⁴

Náš koncentrák⁵⁵ osvobodili tři rudoarmějci – rozvědčíci 30. dubna 1945. Po třech dnech přišel jeden ruský lékař, jeden staršina a jeden mladý voják jako vedoucí našeho lágru. Mě udělali „zaveduším povarom“.⁵⁶ Jednoho dne kolem 18. hodiny, tedy po celodenní šichtě, přišel pro mě vysoký štíhlý ruský důstojník a zdvořile mne požádal, zda bych ho doprovodila do velitelského baráku. Byl to důstojník NKVD. Po několika hodinách výslechu na mou osobu přešla řeč na MUDr. Mladu Šlahůnkovou. Ochotně jsem vypovídala o všem, kromě naší ilegální činnosti. Nebudu tě dlouho zatěžovat dnes již tak známou argumentací bezpečnostních výsledků. Zkrátka, zjistila jsem, že moje známá Marusja⁵⁷ udala na NKVD, že Mlada zradila na Gestapu a já znám podrobnosti. Odmítla jsem o tom hovořit s odůvodněním, že je to naše česká a stranická záležitost, a tudíž s nimi o tom nemám co mluvit. Nebylo to lehké, protože to byli moji osvoboditelé a já jsem je milovala a kořila jsem se jim, ale přesto jsem nedokázala ze své zásady slevit. Výslech trval až do rána, kdy mě důstojník NKVD odvedl do kuchyně, kde jsem opět celý den byla v plné práci až do 18 hodin večer, kdy si mě opět odvedl. A znovu to samé: Vy se odvažujete chránit „vragy“ naší a vaší vlasti a strany? A opět až do rána, kdy mě opět zavedl přímo do práce.

Tehdy mi bylo 31 let, byla jsem silná, ale přesto, když si mě odváděl třetí den, byla jsem na pokraji svých sil.

A světe, zbož se! O půlnoci přišel jakýsi plukovník, v úctě se mi poklonil a řekl, že se dotazovali v Moskvě a zjistili, že ne oni, ale já jsem měla pravdu, a že tyto záležitosti jsou naší, a ne jejich věci. Potom mi u nich nabídl výborně honorované místo, což jsem odmítla, že chci domů a jen domů. Mlada se toto nikdy nedověděla a já to též nikdy nikomu nepovídala.

54 J. Janovská: *Dopisy Zdeňkovi*, s. 49, 56–58.

55 Koncentrační tábor Ravensbrück.

56 Vedoucí kuchyně.

57 Vedoucí skupiny ukrajinských a ruských válečných zajatkyň dorazivších do Ravensbrücku začátkem roku 1944. Jediná z nich (snad Marusja, jménem si máma nebyla jista), komunistka, si postupně získala máminu důvěru. Máma se jí svěřila s tím, že ví o tom, že někteří čeští odbojáři nevydrželi gestapácké metody výslechu a vypovídali o svých spolubojovnících, a ptala se na její názor, zda to byla, či nebyla zrada.

I když plukovník se mnou nic nepořídil, rozloučil se s projevem úcty a obdivu k mé osobě. Po jeho odchodu prohlásil můj vyšetřovatel: „Já miluji krásné a statečné lidi, a vy jste krásná a statečná.“

Po dvou dnech a téměř třech nocích, kdy jsem nezamhouřila ani oko, a po čtyřech letech Gestapa a koncentráku, kdy každý muž budil ve mně jen odpor, otevřel mi svou náruč jeden z mých osvoboditelů. Byl vysoký, štíhlý, jemně mě hladil a šeptal mi obdivná slova.

Kdybych Ti teď napsala, že šeredně využil mé únavy, ošklivě bych lhala. Bylo mi báječně, i má únava byla sladká, ovšem lhala bych, kdybych měla vypsát, co se se mnou dělo další půlhodinu. Víím jen, že za zástěnou byl gauč a že jsme tam spolu leželi. Zda on spal, nevím, ale já jsem samým štěstím spát nemohla, a ani nechtěla.

Svítilo, když mě vedl na ubikaci. Dal mi své jméno i číslo polní pošty. Asi za měsíc jsem mu na tuto adresu poslala pohlednici z Prahy. Nikdy mi neodpověděl.

To pěkné, co ve mně zůstalo dlouhých šest let, vybili ze mne moji vyšetřovatelé v Ruzyni, když mluvili úplně stejným jazykem jako můj tehdejší vyšetřovatel v koncentračním táboře Ravensbrück.

Chata v Bílovicích nad Svitavou

Na rozdíl od táty byla máma městský člověk. Dětství strávila nejprve v Olomouci a svá studentská léta po přeložení otce později v Brně. Po válce žila šest let v Praze, po propuštění dalších šest let v Olomouci – a od roku 1966 téměř až do konce svého dlouhého života opět v Brně. Milovala kavárny, nic neměla ani proti hospodám.

Nicméně asi právě dlouhá léta strávená v kriminálech probudila v mámě potřebu trávit čas také v bezprostředním kontaktu s přírodou. To začalo být aktuální po roce 1968, kdy máma na základě své uměle zdržované, ale nakonec dokončené soudní rehabilitace obdržela za léta strávená v komunistickém vězení také poměrně vysokou peněžitou náhradu.

První pokus na parcele zakoupené v Žebětíně u Brna jí ovšem nevyšel. Já jsem v té době studoval, měl jsem hlavu plnou jiných starostí i radostí. Moc jsem jí nepomohl. Parcelu tedy po pár letech spolu s provizorním zděným přístřeškem prodala – a v roce 1975 si místo ní koupila malou dřevěnou chatku v zahrádkářské osadě Mladova u Bílovic nad Svitavou.

13 Mámina bílovická chata

Zapálenou pěstitelkou ovoce a zeleniny se sice nikdy nestala, našla tam ale svůj klid a společenství milých lidí, většinou také žen nebo postarších manželských párů. Cítila se mezi nimi dobře. Často ji tam navštěvovali přátelé a známí. Chatu postupně přestavovala. Dokud pracovala jako inženýrka projektantka v Cheposu Brno, jezdila tam z Brna vlakem nebo autobusem spíše o víkendech. Po odchodu do důchodu tam pobývala déle, někdy i celé týdny. Z chaty byl krásný výhled na nedaleké bílovické lesy i k údolí Svitavy, střídala se voňavá jara, horká léta se zádumčivými podzimy. Máma se po rozvodu s tátou a po propuštění z vězení v roce 1960 už nikdy znovu nevdala. Bílovická chata, s níž a v níž prožila více než třicet let, jí darovala určitě několik dalších let života...

Máma a muži

Svůj vztah k mužům shrnula máma ve zkratce takto: „Nemám předsudky, pokud jde o takzvané postelové záležitosti. Osobně jsem žila své vztahy s muži vždy velmi poctivě a čestně, nikoho jsem nepodváděla.

Když jsem milovala, neměla jsem nikdy v sexuálním životě zábrany.⁵⁸ Mámin vztah s mým tátou byl složitý, stále o něm přemýšlím a těžko někdy dospěji k určitému závěru. Myslím si ale, že mé zplození a narození bylo tím hlavním důvodem, kvůli němuž spolu nejprve žili, aby se kvůli mně jejich cesty nakonec natrvalo rozešly.⁵⁹ „Franta Taussig byl mužem číslo jedna v mém životě. Nesmírně jsem si ho vážila a moc milovala.“⁶⁰ Řekl bych, že druhým mužem v pořadí v mámině životě byl Jan Musil.⁶¹ Svou roli v jejím životě sehrál i Rudolf Slánský.⁶²

Epilog

Máma toho ve svém dlouhém životě poznala a zažila mnohem víc, než se přihodilo většině jejích vrstevníků a souputníků. Vyrůstala v patriarchálně spravované rodině, která v ní vypěstovala vzdor ke společenským zvyklostem a autoritám. Osudově ji poznamenala dvě dlouhá uvěznění, jedno v nacistickém područí, proti němuž neváhala bojovat v ilegilitě, a druhé v područí komunistické moci, jejíž ideologii v mládí nejprve rychle a nekriticky podlehla, aby se z ní posléze postupně bolestně a zdlouhavě vymaňovala. Celý život si také komplikovala svojí svobodomyšlností, zásadovostí a tvrdohlavostí.

Všechny strážně a ústrky, které prožila, se promítly i do trvalého poškození jejího zdraví. Někdy ji pronásledovala až nesnesitelná fyzická bolest i psychická trýzeň. Často ale byla naopak plná optimismu a nezkalené radosti ze života. A i když sama zrovna strádala, dokázala rozdávat lidem kolem sebe optimismus a naději, že bude lépe. Rozhodovala se často zbrkle, chybovala, zůstala ale i v těch nejnepríznivějších okolnostech vždy sama sebou. Skláním se před tím, jak dokázala v onom turbulentním dvacátém století prožít svůj život. Jak těm strážním a ústrkům dokázala vzdorovat. A jak se s nimi nakonec dokázala se ctí vypořádat.

58 K. Bartošek: *Rozhovory s Ing. J. Potůčkovou*, s. 1.

59 Podrobněji viz kapitola 3 „Táta, máma a já“.

60 K. Bartošek: *Rozhovory s Ing. J. Potůčkovou*. K jejich vztahu se vracím podrobněji v kapitole 1.3 „Máma a František Taussig“.

61 K tomuto máminu vztahu se vracím v kapitole 1.5 „Máma a Jan Musil“.

62 Srovnej kapitolu 1.4 „Máma a Rudolf Slánský“.